

Layihənin istiqaməti: Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin, milli adət-ənənələrinin, elm və mədəniyyətinin təbliği

№ 138 (1986) 3 sentyabr 2019-cu il

Türk dünyasının dəyərli ziyalılarında Mahmud Kaşğari, Yusuf Has Hacıb, Əli Şir Nəvayi, Zelili, Yunus Əmrə, Mövlanə, Əhməd Yasəvi Hacı Bəktəşi Vəli kimi zəngin ədəbiyyatı olan insanların yaradıcılığı Çağdaş Uyğur şeirində bu gün də öz aktuallığını saxlamaqda davam edir. XX əsrin əvvəlindən Çinin Uyğur türklərinə qarşı başladığı "sol" siyasətin nəticəsində Uyğur ziyalıların bir çoxlarının məhv edilməsi, bir çoxlarının da əsərlərinin qadağası bu xalqın dilinə, mədəniyyətinə qarşı repressiya idi. Həbsxanalarda bilərəkdən çürüdülmə, qatı cinayətkarlarla bir hücrədə, ağıla belə gəlməyən ağır şərtlərdə həyatının ən gö-

Qardaşlar burada təhsillərini tamamladıqdan sonra Hacı Tohti onları Artuş nahiyəsi İkisak kəndində açılan yeni tipli məktəbə gətirdi. Bu məktəbdə dini məktəbdən fərqli olaraq dünyəvi fənlər də tədris olunurdu və öyrəndikləri Məhəmməd Əlinin yaddaşında dərin izlər buraxdı.

1909-cu ildə Şərqi Türküstanlı xeyriyyəçi Musabay qardaşlarının yardımıyla təhsil üçün Türkiyəyə göndərilən Tursun Əfəndi İstanbuldakı "Sultanıyyə Yüksək Bilim Yurdu"nda təhsilini bitirib geri dönmür və maarif işlərilə məşğul olur.

1912-ci ildə Şərqi Türküstanın zəngin adamlarından olan Musabay qardaşları İstanbula gələrək Tələt paşaya

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ YANINDA
KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNİN
İNKİŞAFINA DÖVLƏT DƏSTƏYİ FONDUNUN MALİYYƏ DƏSTƏYİ İLƏ DƏRC OLUNUR

**Öyrətməz bizi haqqı bilən alimlər,
Namusunu pula satan zalimlər.**

Şeirdən xəbərdar olan Çin məmurları şairi siyasi təqibə alırlar. Vəziyyətin dözülməz hal aldığı görünən dostları ona başqa ölkəyə qaçmağı məsləhət gördülər. Onların ısrarına görə şair bir gecə Çerçəkəndən ayrılaraq Qərbi Türküstanla qaçdı. Qazağıstandakı yerlilərinin köməyi ilə Moskvaya getdi. Moskvada Şərqi Türküstanlı tacir Xəlil bəyin yaxından köməyi ilə Moskva Şərq Universitetində oxuma fərsəti əldə etdi. Ancaq onun universitet həyatı da uzun sürmədi. Universitetdə keçilən fənlər və tələbələrə aşılardan fikirler ona xoş gəlmədiyindən oradan

MƏHƏMMƏD ƏLİ TEVFIQ

zəl günlərini keçirməyə məhkum olan ziyalılar əsasən türkcə illərdir. Dünyada terrora dəstək verən, 40 milyon türkün qanına susayan Çin bu gün, dünya ictimayəti qarşısında özünü insan haqlarına hörmət edən bir dövlət kimi tanımağa çalışsa da bunun bele olmadığı Türk dünyasına məlumdur.

Uyğur, qazax, tatar, sarı uyğurlar, özbək, moğal (monqol) və s. xalqların haqq-hüquqlarının tapdandığı, dili, ədəbiyyatı, tarixi, mədəniyyəti silindiyi bir məkandır Çin dövləti.

Bu ölkə yerli xalqlara qarşı yeritdiyi siyasətin bir parçası kimi, ziyalıların qorxu, basqı altında yaşamalarını, yalnız icazə verilən mövzularda əsərlər yazmağa məcbur edildiyini görmək mümkündür. Repressiya maşınının dayanmadan çalışdığını, azadlığa yüksələn səslərin boğulduğunu görürük.

XX əsrin birinci yarısında Şərqi Türküstanda müasir təhsil sisteminin qurucularından biri, Yeni Uyğur-Türk ədəbiyyatının öncüllərindən biri də şair Məhəmməd Əli Təvfiqdir. O, 1901-ci ildə Şərqi Türküstanın Kaşğaq vilayəti Artuş nahiyəsinin Boyahmet (Boyəhmət) kəndində həkim ailəsində dünyaya gəlmişdir. Atasını Hacı Tohti Artuş nahiyəsində çalışsan, açıq fikirlili, elm və maarifə dərin rəğbət bəsləyən bir şəxs idi. Hacı Tohti oğulları Nizaməddin və Məhəmməd Əlini oxumuş, savadlı, milləti və xalqına yararlı bir şəxs görmək arzusuyla yaşayırdı. O dövr Şərqi Türküstanda hakimlik edən Çin üsul-idarəsinin təmsilçiləri yerli xalqın maariflənmələrini istəmədiklərindən buna hər cürə əngəllər törədirdilər. Lakin buna baxmayaraq, Hacı Tohti hər iki oğlunu əvvəlcə öz kəndlərində dini məktəbə yazdırdı. Orta əsr ənənələrinin davamı kimi, bu məktəbdə də Quran, oxuma, yazma, bir sözlə ibtidai təhsil verilir.

Şərqi Türküstan xalqının geridə qalmaması üçün onların maarifləndirilməsinin vacibliyini söyləyir və müəllim çatışmadığını bildirirlər. Onların fikriylə razılaşan, millətini canı qədər sevən Tələt paşa "Türk Ocaqları"ndan Əhməd Kamal İlikul və bir neçə nəfərdən ibarət müəllim heyətini Şərqi Türküstanla - Kaşğara yola salır. Artıq yeni tipli məktəb açmaq üçün zəmin yaranmışdı.

Kaşğarda müasir tipli məktəb ilk dəfə Artuş nahiyəsində, 1885-ci ildə açılmış və qısa bir müddət sonra Mancur-Çin hakimiyyəti tərəfindən bağlanmışdı. Nəhayət ki, 1914-cü ildə eyni nahiyədə müasir tipli "Hüseyniyyə" məktəbi açılır. Məktəb müdiri Tursun Əfəndi, Əhməd Kamal İlikul isə baş müəllim təyin olunur. Məktəbdə dil-ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, riyaziyyat dərsləriylə birlikdə Türkiyə türkcəsi və Türk ədəbiyyatından nümunələr də tədris olunurdu. Bölgə xalqı bu məktəbin açılmasına çox sevinir və hər kəs öz imkanını daxilində əlindən gələni qədər dəstəkləyirdi. Məhəmməd Əli kimi gənclər gecə-gündüz çalışaraq müasir bilikləri mənimsəməyə çalışırdılar.

O dövrdə bölgə qubernatoru qatı millətçi Yan-zin-şin idi. O, yaxşı anlamırdı ki, yerli xalqları idarə etmənin ən yaxşı üsulu onların cəhalet və xürafat girdabında qalmaları, müasir həyat şərtləri və adi insani düşüncələrdən uzaq saxlanmasıdır. Ona görə də məktəbin yaradılmasına təşəbbüs edən və əziyyət çəkənlər yaxalanaraq cəzalandırıldı, Əhməd Kamal İlikul isə başqa ölkə vətəndaşı kimi, ölkədən çıxarıldı. Məktəbin bağlanması Məhəmməd Əliyə böyük zərbə oldu və onun Çin zülmünə nifrətini artırdı. 1920-ci ildə Məhəmməd Əlinin ailəsi Şərqi Türküstanın şimalındakı Çevçək şəhərinə köçdü. Məhəmməd Əli burada Hacı Mahmud adlı bir şəxsəndən bərbər-

lik öyrəndi və bu sənətlə ailəsini dolandırmağa başlayır. Bərbərlik etdiyi zaman Çevçəkin görkəmli ziyalıları və alimləri ilə tanış olur. Gündüzləri işlədi, gecələr şeir yazdı, oxumadığı kitabları tapıb oxudu, vətən-millət məsələlərinin müzakirə olunduğu söhbətlərdə iştirak etdi.

1923-cü ildə Məhəmməd Əli Kaşğarlı alim və yazıçı Əbdülqədir Əzizinin Çin hökuməti və yerli xainlərin əllə suiqəsd nəticəsində öldürüldüyü xəbərini alanda gənc şairin "dolmaqda olan səbr bardağı" onsuz da daşmaqda idi. "Oxudu aşdı" adlı şeirini böyük həsrətlə yazaraq gecəyən bərbər dükəninin önünə yapışdırdı. Şeirdə zalım Çin məmurları, onların qapı-qulu və quyuqbulayanları olan yerli xainlər lənətlənir, nifrətlə anılırdı:

**Oxudu keçdi, başqaları bizi
ey qədərbilənlər,
Görəndə onların qeyrətin
qaynar vicdanlar.
Havada şahin kimi cövlan edir
başqa millətlər,
Qaldıq onlardan çox geri,
düşünün ey insanlar.**

da ayrıldı. Gənc vətənpərvərin arzusu müasir təhsil almaq, Vətəninin hertərəfli inkişafına çalışmaq idi. Ona görə də o, Mustafa Kamal Atatürkün rəhbərliyi ilə qurulan Türkiyə Cümhuriyyətinə getməyi düşünürdü. Bu məqsədlə də Moskvadan ayrılaraq Qara dəniz limanlarına yollandı, azbızlıqla dolanmağa başladı. Türkiyədən gələn gəmi heyətlərlə tanış oldu, onlara tənbur (musiqi aləti) çaldı, mahnılar oxudu. Müəyyən vaxtdan sonra aralarındakı bu isti münasibət Məhəmməd Əlinin təhsil üçün Türkiyəyə getməsinə həyata keçirməyə yardımçı oldu. Nəhayət, 1924-cü ilin sentyabr ayında onu gəmilərdən birinə mindirərək gizlicə Türkiyəyə gətirdilər. İstanbula çatan kimi, yerlilərini axtarıb, tapdı və onlardan təhsil üçün onu bir məktəbə vermələrini istədi. Yerliləri onu İstanbul Müəllim Hazırlama Məktəbi müdiriyyətilə tanış etdilər.

Məktəbə təmizlik işçisi kimi qəbul edilən Məhəmməd Əli yenə də gündüzlər çalışdı, gecələr oxudu və bir müddət sonra məktəb müdiriyyətinə tələbə kimi qəbul olunmasıyla bağlı ərizə yazdı. Təmizlik işçisinin ərizəsindən dərhal sonra o, imtahan olundu və rəsmən tələbə sifətilə məktəbə qəbul edildi. Başqa tələbələrədən daha çox çalışaraq hər kursda əlaçı oldu. Məktəbi müvəffəqiyyətlə bitirən M.Ə.Tevfiq 6 il İstanbul yaxınlığındakı bir kənddə müəllimlik edir.

"1930-cu ildə Şərqi Türküstanda xalq Çin zülmünə qarşı baş qaldırdı. 1931-ci ildə isə Hacı Niyazın liderliyi ilə Şərqi Türküstan xalqı üsyana başladı və üsyan qısa zaman ərzində bölgəni bürüdü. Nəticədə, Çinin Şərqi Türküstandakı valisi Çin-şo-rin hökumətini yıxdılar." (1. 180-181)

(ardı gələn sayımızda)

Göyərçin Abid qızı